

“Воля на Ромодані” Овксентія Тарновського

Понад 100 років тому почесний член Чернігівської губернської архівної комісії, відомий колекціонер і меценат Василь Васильович Тарновський /мол./ запропонував у дар чернігівському губернському земству свій музей “в высшей степени замечательный по коллекции собранных там древностей, относящихся к Малороссии”.¹ При цьому він турбувався про те, щоб “это собрание навсегда сохранилось в неприкосновенной целостности, а музей принес в будущем наибольшую пользу, служа для изучения родного края, который он так любил”.²

Мрія та мета життя Василя Васильовича здійснилася. Його рідкісне музейне зібрання стало основою одного з найкрупніших за значенням історичних музеїв України - Чернігівського історичного музею імені В.В.Тарновського. Збиральницька діяльність В.В.Тарновського /мол./ не була випадковою. Національно-культурні традиції великої родини Тарновських - явище унікальне в нашій історії. Жоден дворянський рід не дав нам стільки відомих громадських діячів, меценатів, науковців, діячів культури.

Деякі гілки цього роду пішли від тих представників найвідоміших родин шляхтичів, що приїхали в козацьке військо гетьмана Виговського після польського сейму 1658 року, присвяченого справам в Україні.³ Родовід українських Тарновських починається саме у XVII ст.⁴

У другій половині XVIII ст. козацька старшина, в т.ч. Тарновські отримали російське дворянство; вони займали різні державні посади, мали майно, брали участь у місцевому самоврядуванні. Особливо багато маєтків Тарновських було на Чернігівщині та Полтавщині. Їхні сімейні архіви, бібліотеки майже не дійшли до нас у повному обсязі, але те, що залишилось, характеризує їх як українських патріотів, небайдужих до долі свого народу. Широко відомі імена земських діячів В.В.Тарновського /мол./, братів А.П. і В.П.Тарновських, меценатів Г.С.Тарновського, братів Я.В. та В.В.Тарновських, але у вивченні історії цього роду ще багато “білих плям”, наприклад, майже не пишуть про Варвару Павлівну Тарновську, одну з засновниць жіночих Бестужевських курсів в Санкт-Петербурзі та жіночого руху в Росії і Україні.⁵

Тарновські залишили нам документальні свідчення про життя українського суспільства. Одне з таких свідчень - рукопис Овксентія Тарновського, який зараз зберігається у Роменському краєзнавчому музеї Сумської області.⁶ Це невелике за обсягом оповідання у віршах, яке справедливо можна назвати енциклопедією життя української глибинки середини XIX ст., написане з великим гумором. Подібні твори багато років вважалися побутовим примітивом, вони майже не досліджені досі.

Сам Овксентій Тарновський - нащадок Івана Ляшка /Тарновського/, син лохвицького поміщика. Народився 15 лютого 1824 року в селі Калинівці Лохвицького повіту Полтавської губернії. У 18 років поступив на службу: з 1842 - у канцелярії Чернігівського губернатора, з 1846- канцелярії Чернігівського повітового предводителя дворянства, з 1849- на службі в канцелярії Полтавського дворянського депутатського зібрання. Він добре знав життя українських дідачів – своїх сусідів не тільки завдяки службі: адже це було і його життя.

Після початку Кримської війни він пішов служити корнетом 2-го Малоросійського полку, а після 1856 року, вже у відставці, брав участь у діяльності органів місцевого самоврядування. Передові погляди на кріпосну систему В.В Тарновського /ст./, Г.П.Галагана та інших знайшли відгук і у душі Овксентія Тарновського. З початком земської реформи він активно брав участь в роботі земств. В 1868 р. був наглядачем Прилуцького повітового училища.⁷ Про його родину відомо лише, що був одружений з Катериною Никанорівною Хитрово, мав трьох синів та дочку.

Як потрапив його рукопис до Роменського краєзнавчого музею – невідомо. Можна лише припустити, що його привіз з Полтавської губернії історик та археолог М.О. Макаренко, який в 30-ті роки ХХ ст. працював у Роменському музеї, або рукопис був переданий кимось із громадян. Сам рукопис невеликий, біля 90 сторінок формату шкільного зошита. В ньому два оповідання у віршах, в кінці записано декілька віршів інших авторів, в тому числі В.Забіли, О.Кандиби, Т.Гуда.

Перше оповідання має титульну сторінку, оформлену автором: “Малоросійські стихотворенія, сочиненія Авксентія Тарновського. В дороге в Москву и обратно 1854 года августа 6 дня”. Вірші прості, в традиціях усної народної творчості, але структура оповідання чітко продумана: тричі чередуються глави /усього 10 глав/ - “К читателям”, “Разговор дядька с племянником”, “Казки”. Сюжет нехитрий: автор розповідає про те, що йому вдалося почути на одному з постійних дворів під час ночівлі та висловлює свою думку про почуте та про провінційне життя взагалі. Казками Овксентій Тарновський називає історії - бувальщини, які розповідає власнику заїжджого двору його племінник Олексій, що заночував у дядька через різдвяний буревій.

У зверненні до читачів автор розмірковує про себе, книги українців, долю людини, критикує великодержавне ставлення москвичів до українців, захищає своїх, пояснює, чому взявся за перо:

Ви знаєте, що жодна книжка
Сама із роду не писалась,
А із людського глузду бралась.
Готове легко вам читати,
Судить, сміяться, розбирати,
А той, хто пише, той не знає
За що, про що свій ум ламає.⁸

.....
Московських книжок есть довольно:

Так як води у морі- повно,
А наших же книгопродавці
Цураються держати в лавці.
Мабуть скупа на їх казна,
Або ж не всяке мову зна.
До того ж діла нам не має,
Чи хто чита, чи не читає,
А ми сами для себе пишем,
Бо тим живем, на те ми дишем...⁹

Роздуми про стосунки росіян та українців виникають у автора по дорозі в Москву:

Я сам полтавець, там родився,
І за своїх не раз сварився
У Москві з бородачами.
Тепер до їх і калачами
Мене б ніхто не заманив,
А я колись там довго жив.¹⁰

Про своїх земляків автор говорить просто:

Хто був у Варві і в Журавці,
Той знає, де живуть полтавці,
І знає те, що ми не звіри,
А одной із Москвою віри.
Що в нас церкві єсть і ікони,
І сами ж ті, що в них, закони,
А тільки разлиця здорова
У тим, що наша інша мова.¹¹

Сюжет першої казки племінника Олексія, яку він розповідає на прохання дядька,- історія чумака Максима Синиці, людини сміливої, яка має репутацію людини лихої, а також “легкої на руку і на мови”. Цей Максим Синиця не давав людям проходу, коли повертався із Криму. Як персонаж він яскрава постать чумака нового часу. Сам Олексій ледве не постраждав від нього, “насилу вдрав”.

Перша казка лише роздразнила дядька, він чекає наступної. Тоді Олексій починає про панів- улюблену тему розмов простих людей. Перед тим, як починати казку, він помічає:

Про добрих нічого писати,
Бо добрих далеко чувати...¹²

І розпочинає другу, найкращу казку-оповідання, про поміщиків села Голопузівка, що знаходиться

Як їдем з Лохвиці в Прилуку
Напівпуті у праву руку...¹³

Голопузівка знаменита тим, що там можна втопитися у багнюці у будь-яку пору року, але головна особливість її - поміщики, на дивовижу багаті і жадібні. Овксентій Тарновський розповідає:

Чуднії там діла ведуться:
Як часом де пани зберуться -
Оттам-то можна навтишаться,
Наслухаться, ума набратися!
Один кричить, другий смееється,
Третій в спір с ким заведеться,
Четвертий хоче показаться
Умнішим всіх і посміяться
Над ними, кашляя ходить,
Де сісти місця не находить,
Загадки видає, чита уроки.
Штовхає панів під боки,
Свічки зрива, дітей лякає;
З панами більше розсуждає
Про Біблію, псалтирь, часловець,
Навидера казок, післовець
І всі пани його обступяють,
Ригочуться, очей не спустяють
В його як він що розсужда...
А панночки як посідають
Кругом стола- як заспівають!
Ну, сучий син? Хоть забариться,
Аж ходить ходором світлиця.
Вони не то що заспівають,
У карти у возка гуляють,
Брюкаються, одна дну пхають,
Або ж так зразу повтікають.
Там панни сидять, як квочки,
Любуються: що наши дочки,
Все знають і всьому учились,
Недаром, значить, вбиточились.
Дітвора плачет, з хати рветься,
І в сад уся як забереться!
Оттам- то бігають, гайсають,
Сорочі гнізда видирають,

Зелену овощ обривають:
“Нехай собі дітвора ходить,
І що вона кому там робить?
Колись же й ми були маленьки
Оттак там розсуждають неньки...¹⁴
А панів в голопузівці мешкає багато:
Оттам панів силенна- сила!
Десь мабуть смерть їх не косила,
А людський мор їх не морив,
Що розплодилось, як жидів,
Поки містечко не пройдете,
Усіх чинів ви там найдете,
Там йсть як таясь от казала,
Від денщика до генерала.¹⁵

І ця панська “силенна сила” нічого не робить для власного села.

Олексій розповідає про таке собі подружжя панів Биченків, з якого можна було б написати такий персонаж, як Плюшкін М.Гоголя. Судіть самі:

Там був один панок багатий,
Вівці мав і скот рогатий,
Грошви до напасті нажив
Ще з того время, як служив.
А жаден гад: за хліб, за сало,
За що не бере, бувало...
А що скупий та невгомонний,
Дай ще жінку підібрав,
Мабуть чорт їх спарував.¹⁶

Цей пан, маючи великі прибутки, одягався бідно, накопичував багатство невідомо для чого.

Кожух нагольний, сирячина,
Пістря, китайка, крашенина,
Отто його одіжа любя,
А таки вовча була шуба,
Про празник мав на поготові
Сиртук та чоботи шкапові,
Штани, платок, жилет парчовий,
Картуз клеенчатий, ще новий,
Й то тогда він одівався,
Як хто у гості набивався.
Чи сам був на собі сердитий-
Ходив, нахмурившись, небритий,
У драних чоботях, в кожусі,
У батьківському капелюсі.¹⁷

Такий вигляд “проріхи на людстві”! Коли читаєш цю казку, вражає ставлення автора, теж поміщика, до поміщиків. З гумором описує їхнє життя, його нікчемність, духовне спустошення, вбогість; мальовничо описує саму господиню, пані Биченко:

...пані дуже злая,
Така, що страшно і сказать!
А що на від- не можна б дать
Шага- погана, не моторна,
Не чипурна і не проворна,
Уся засалена ходила,

Бо хліб пекла, діжу меси́ла,
Дрова у пічку накидала,
Сама по горшках зазірала.¹⁸

Маючи власну прислугу, треба і не треба, пхала свій ніс в усі справи, з усіма свари-
лась: “до того вже всім огідлась”¹⁹. Так безжалісно описав О.Тарновський устами Олексія
цю колоритну пару. Олексій одного разу бував з батьком у Биченків:
косили, але

От ми суботи як дождались,
А взяли дай роцитарись...²⁰
І Олексій зробив мудрий висновок:
До бідного прійди ти у хату,
Він буде рад, позве в кімнату,
Напоїть добре, нагодує,
Людей, скотину, приготує,
Внесе соломки у оселю,
Постелі ще тобі постелє.
До дому ідеш- проведе,
Щей на дорогу покладе.
А як багатий бал справляє,
Порядку того він не знає.
Він робить бал той не для тебе,
А більше в розкоші для себе,
Щоб славу в люди розпустить,
Що він вміє угостить.²¹

Казка має глибокий філософський зміст. Овксентій Тарновський не випадково виби-
рає теми та героїв своїх оповідань, які деяким видаються фантастичними, і хоча цю буваль-
щину сам автор називає “побрехеньками”, все – чиста правда.

Третя казка теж про знайомих Олексія:

Кирила,

А по прозванію- Мурмила,
Хозяин з роду заможенький,
Не дуже щедрий, не скупенький...
Тихенько жив, ні з ким не бився,
З людьми в соседстві не сварився...²²

Але казка не про його життя, а про те, як він сватав на прохання сусіда Федора йому
наречену Марину, яка була з багатой родини. Кирило добре справився з цим дорученням-
він таки засватав п'яницю Федора за Марину, яка “сказать, що не поспіла- дак пасок з
тридцать, мабуть з'їла”.²³ Ця забавна історія- типова, в ній багато цікавого про весільні
звичаї, народні традиції, побут українського народу.

Усі персонажі оповідань Овксентія Тарновського мешкають в прилеглих до Ромоданівського шляху місцевостях. Цей шлях був відомий багнюкою та розбійниками. Слово “Ромодан” перекладається як “велика дорога”. За одним переказом назва шляху пішла від прізвища воеводи Г.Г.Ромодановського, за іншим – від чумака Ромодана.²⁴

Друге оповідання рукопису Овксентія Тарновського називається “Воля на Ромодані”. Сам автор прямо не вказує, коли воно було написано, але з тексту зрозуміло, що події оповідання відбуваються навесні 1861 року, коли в селах України читали царський маніфест про селянську реформу, як говорили селяни – про волю. Автор розповідає про події декількох днів під час поїздки панської родини Ромоданівським шляхом. Оповідання, як і перше, написано з гумором, іноді дуже їдким. Воно починається з блискучої характеристики шляху:

Великим шляхом Ромоданом,
Степами, прямо на Лубни
Тягнулось щось таке редваном,
Удаль пробравшись за Ромни.
Дорога – грязькая на вікі,
Колеса плугом мов оруть!
І коні біднії – шкапики
Насилу тягнуть, аж ревуть!
А кучери пороздягались,
Махають пугами, кричать,
Лакеї два поразбувавшись,
Щоб коням помочи давать,
Один узявся за пристяжну,
Другий колоши підкотив,
Натуживсь так, що мідну пряжку
На три щипатки ж россунив.²⁵

Саме так їздили люди Ромоданівським шляхом не одне століття. Слуги-кріпаки, щоб легше було тягнути ридван, підсміюються над вагою панів. Лакей починає розмову про сам шлях:

Цей шлях страшеним мені здався,
Його мій батько добре знав.
Не раз з розбоями брюкався
/Лакей розказувать тут став/.
Колись давно по Ромодану
Такий страх божій навело,
Що ні купцеві тут, ні пану,
Проїзду зовсім не було.
Жили в Замсянках душегуби.
Було аж три їх тут сім'ї:
Орисинки, Паньки, Шкаруби,
И мали участки свої.
Усіх проїзжих грабували,
Ловили баб, жінок, дівок,
Старих поганих убивали,
А тим щепили свій порок.
Тут, кажуть, єсть таки прикмети,
Де заривалось їх добро:
Перські галмазнії браслети,
Церковна утварь, сребро.
Тут десь колодязь той страшений,
Що кидали туди панів:
Попів, купців, вісь мир хрещений,
Хотив хто, или не хотив.
Тут десь та ямища бездонна,
Там мілочь вся негодна:
Карет, возів, кибиток повна
Із верху самого до дна.
Тут десь той погреб безконечний
На всіх таких пустих степах,
Як хто спіймається сердешний,
Докончіть вік свій там в цепах!
Пісок молоть його заставлять,
Або сукать з землі канати,

А біса з пугою приставлять,
Такого, щоб порол, як кат.²⁶

Історія, яку розповів лакей, в більшості правдива. Цілі села, родини з околиць з Ромоданівським шляхом місцевостей споконвіку займались розбоєм та душогубством. Існує багато легенд та страшних оповідань про Ромодан, одне з них розповів О.Тарновський. Слова лакея насторожили пана, треба було ночувати на постоялому дворі, власником котрого був єврей. В ХІХ ст. єврейське населення Російської імперії було безправним, спостерігався справжній геноцид, і євреї, по можливості, намагалися відплатити своїм кривдникам. Господарям заїжджих дворів часто діставалось від проїжджих, доходило до бійки, а особливо страждали євреї. Автор навіть мову єврея передає з особливостями мовлення – цоканням”:

Куди вас бог несе- далеко,
Що й ідете в такую грязь?
Бо бачу конікам нелегко,
Ци ви поміщик, грап, ци князь?²⁷

Пан зупиняється на ночівлю. В цей час і відбуваються основні події. “Ряба, мордата, препогана” Євдоха, прислуга пана, випадково почула розмову пана та єврея про волю:

А ви своїм узе цитали?
Звініть, сцо смію попитать,
І сцо вони на те казали?
Сцо мозе волі не хотять?²⁸

Пану не хочеться читати про волю та хвилювати кріпосних в дорозі, він просить єврея мовчати і випадково губить листок з текстом маніфеста, але Явдоха, хоча читати не вміє, листок непомітно підняла та сховала. Єврей швидко зміркував, що в нього з’являється можливість відплатити за все разом, за усі свої приниження. Коли пани вляглися, він напоїв слуг, а потім розповів їм про волю, а Явдоха віддала папір. Кучери пішли до коней:

І лають пана на чом світ,
Що царський лист, прямої, законний
Не хоче досі об’явить.
Постой же пане, будеш знати,
Не вдасться волі більш ховати,
Бо ми тепер тобі без плати
Не хочем коней запрягать.
А може ще й так случиться,
Що зрук усе здамо тобі,
Ніж маєм ми отут возиться,
То лучше підемо собі.
Нехай тобі лиха година,
Шукай, нішпай других людей,
У нас тепер свій хліб, скотина,
Грунти, тютюн і хамазей.
Тепер нам вільно: по покосу,
По стерням і лісам бродить.
Косить, рубать чуже без спросу
Ніхто не сміє воспретить.
У нас свій суд, своя розправа,
Усіх ми будемо судить.
Нащо вже нам тепер Пільтава,
І нащо той Сенат трудить...²⁹

Такими простими та наївними були уявлення про волю більшості кріпосних цього часу, особливо дворових. І вони втекли до себе в село, кинувши свого пана.

Вранці єврей виставив великий рахунок за постій, і пан, який лякався розбійників й не брав з собою багато грошей, не зміг заплатити, він вирішив залишити під заставу коней та відправитися додому з родиною пішки:

Великим шляхом Ромоданом,
Степами, прямо на Лубни,
Ті самі, що тяглись редваном,
Пішечком дибають пани...³⁰

Проїжджі люди сміються над ними:

Минулась розкіш вам, шкода!
От скоро прийдеться на полі
Самим орать і скиридить.
Пашню носить у приполі,
Щоб сіять іще і косить!
Забудь лиш пан вашу охоту-
По полю зайчиків стрелять,
І без всякого розчету
У карти день і ніч гулять.
Тепер вам треба, пані мати,
Вставать до пасок уночі,
Покинуть тії зайві трати,
Носить під платєм обручи.
Забудьте, панночки, вже танці,
І чорт зна що таке молоть,
Бо вставать вам треба вранці
Розсаду в парниках полоть.
І вам, панички- стріжата,
Прийшлося норови кидать:
Шукать по полю, де дівчата,
Щоб нишком з ними жартувать...³¹

Розмови про реформу ходили різні, більшість не уявляла, як складуться взаємовідносини між панами та колишніми кріпаками. Овксентій Іванович Тарновський розповів нам одну з версій, як все може бути, що ж, він у чомусь передбачив 1917 рік... А поки все, що залишалось панам, скоритися тому, що сталося. Так оповідання й закінчується:

І так забравши свої злидні
Сердешні біднії пани
Ішли пішком чи два, чи три дні,
Покіль прийшли аж у Лубни.
А хто счита сю річ обманом,
Щоб лучше знать про тих панів,
Нехай проїде Ромоданом
Аж от Ромна да до Лубнів.³²

Таке свідоцтво свого часу залишив нам Овксентій Іванович Тарновський. Ці два оповідання мають явний антикріпосницький характер. Вони були написані у пореформену епоху, коли відходили в минуле старі уявлення, кріпосне життя. Сюжети, які намалював О.І.Тарновський, з повсякденного життя, саме тому оповідання- цінне історичне джерело, взагалі рукопис потребує подальшого серйозного дослідження.

-
1. Труды черниговской губернской архивной комиссии. 1897-1898.-Чернигов, 1914.-Вып.1.-С.32.
 2. Шугуров Н. Памяти Тарновского. //Киевская старина.-1899.-Июль.-Т.66.-С133.
 3. Шерер Ж. Літопис Малоросії, або історія козаків - запорожців.-К,1994.-С.228.
 4. Модзалевський В. Тарновські.//Хроніка-2000.-1996.-Вип.16.-С.175-190.
 5. Бекегова М.А. Воспоминания об Александре Блоке.-М,1990.-С.664.
 6. Малоросійські стихотворення. Сочіненія Авксентія Тарнавскаго в дороге в Москву и обратно 1854 года августа 6 дня. Рукопис.-Роменський краєзнавчий музей. б/н.
 7. Модзалевський В. Тарновські.-С. 183.
 8. Малоросійські стихотворення. Сочіненія Авксентія Тарнавскаго. Арк.1.
 9. Там само.-Арк.1зв.
 10. Там само.-Арк.1зв.
 11. Там само.-Арк.3
 12. Там само.-Арк.12
 13. Там само.
 14. Там само.-Арк.13-14
 15. Там само.-Арк.12
 16. Там само.-Арк.14
 17. Там само.-Арк.15
 18. Там само.-Арк.16
 19. Там само.-Арк.16 зв.
 20. Там само.-Арк.19
 21. Там само.-Арк.19-19 зв.
 22. Там само.-Арк.22-22 зв.
 23. Там само.-Арк.31
 24. Коваль А.П. Знайомі незнайомці. Походження назв поселень України.-Київ, 2001.-С.274.
 25. Тарновський Овксентій. Рукопис.-С.35
 26. Там само.-Арк.36-36 зв..
 27. Там само.-Арк.37
 28. Там само.-Арк.37 зв.
 29. Там само.-Арк.39
 30. Там само.-Арк.40 зв.
 31. Там само.-Арк.41
 32. Там само.-Арк.42